

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת פסחים - פרק עשירי

הלכות קידוש והבדלה

סוגיה כו: קידוש והבדלה על שכר ועל חמר מדינה

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה נו: קידוש והבדלה על שכר ועל חמר מדינה

* *

רקע

סוגייתנו דנה אם ניתן לקדש ולהבדיל על שכר. בלימוד הסוגיה יש להתמקד בנקודות הבאות: א. הגדרת חמר מדינה. ב. אם ניתן לקדש על חמר מדינה. ג. אם ניתן לקדש ולהבדיל על שכר שאינו חמר מדינה [בכל מקום שמוזכר בגמ' שכר יש לברר אם כוונת הגמ' לשכר שהוא חמר מדינה או לשכר שאינו חמר מדינה].

מקורות

- א. גמ' קז. "אמרי ליה מר ינוקא ומר קשישא... ר' אלעזר בר רבי שמעון אמרו מקדשין".
 ב. רשב"ם ד"ה חמר מדינה, שמעת מינה תלת, מהו לקדושי אשכרא, מקדש אשכרא.
 ג. תוס' קו: ד"ה מקדש, "וצ"ע אם מקדשין על השכר היכא דהוי חמר מדינה..."
 רי"ף כב. "דאמרי ליה מר ינוקא ומר קשישא... אבל לא על האור"
 ר"ן ד"ה ובת
 רא"ש סי' יז, "אמרו ליה מר קשישא ומר ינוקא בני דרב חסדא לרב אשי זימנא חדא..."
 ד. רמב"ם הל' שבת פכ"ט הי"ז [הל' ברכות פ"ז הי"ד, הל' אישות פ"ג הכ"ד, פ"י ה"ד]
 ה. שו"ע סי' ערב סע' ט, ומשנה ברורה
 סי' רפט סע' ב, ומשנה ברורה
 סי' רצו סע' ב, ומשנה ברורה
 סי' קפב סע' ב, ומשנה ברורה]

הסבר הסוגיה

זימנא חדא איקלע אמימר לאתריין ולא הוה לן חמרא, אייתינא ליה שיכרא ולא אבדיל ובת טוות... לשנה תו איקלע לאתריין... אייתינא שיכרא, אמר: אי הכי חמר מדינה הוא, אבדיל וטעים. [גמ' קז].

אמימר מחדש שאף שלא ניתן להבדיל על שכר, ניתן להבדיל על חמר מדינה. נחלקו הראשונים בהגדרת חמר מדינה:

הרשב"ם [ד"ה חמר מדינה] מפרש: "אין יין אחר בעיר הזאת כי אם שכר הלכך מבדילים בו... אבל מים לא איקרו חמר מדינה ואין מבדילין על המים אפילו היכא דליכא שכר ויין". את דברי הרשב"ם: "אין יין אחר בעיר הזאת" ניתן להבין בשתי דרכים:

א. הרשב"ם מגדיר "חמר מדינה". במקום שיש יין, היין הוא חמר מדינה אפילו כשמשקה אחר מצוי יותר, אבל כשאין יין בעיר, משקה חשוב שבעיר הוא "יין המדינה" ומבדילים עליו.

ב. הרשב"ם אינו מגדיר במשפט זה חמר מדינה, אלא מגדיר מתי מותר להבדיל על חמר מדינה. הוא מבאר שמותר להבדיל על חמר מדינה רק במקום שאין לו יין, ואם לא יבדיל על חמר מדינה יבטל מצות הבדלה על כוס.

בין שתי הדרכים יש שתי נפקא מינות:

1. חוסר זמני ביין. לפי הדרך הראשונה חוסר זמני ביין אינו מגדיר את השכר חמר מדינה, ורק מציאות קבועה שאין יין בעיר מגדירה את השכר חמר מדינה. לפי הדרך השנייה כיוון שאין כרגע יין מבדילים על כל משקה חוץ ממים¹.

2. יין אינו מצוי במדינה אבל ניתן לטרוח ולמצוא יין. לפי הדרך הראשונה השכר מוגדר חמר מדינה ומבדילים עליו לכתחילה, לפי האפשרות השנייה ניתן להבדיל על חמר מדינה רק בדיעבד, ולכן אם ניתן לטרוח ולמצוא יין, יש לטרוח ולהבדיל על יין.

מסיפורו של אמימר מוכח כדרך הראשונה. בפעם הראשונה אמימר חשב שחוסר היין זמני ולכן שכר אינו חמר מדינה, אבל כשהגישו לו בפעם השנייה שכר ולא יין הוא הבין שהשכר הוא יין המדינה. אבל לפי הדרך השנייה לא ברור מה התחדש לאמימר בביקור השני, כשם שטרחו ומצאו לו יין בביקור הראשון, ניתן היה לטרוח ולמצוא לו יין גם בביקור השני.

מדברי הרשב"ם מוכח כאפשרות השנייה. הרשב"ם ד"ה שמעת מינה תלת] מקשה מדוע לא הביאה הגמ' את הדין שניתן להבדיל על חמר מדינה בין הדינים הנלמדים מסיפורו של אמימר? מתרץ הרשב"ם בתירוץ השני: "מילתא דפשיטא הוא דכיון דאין יין אחר בעיר טוב לו שיבדיל על השכר משלא יבדיל כלל". מוכח כדרך השנייה, שניתן להבדיל על חמר מדינה רק מחוסר ברירה שאין לו יין, ובמקרה זה ניתן להבדיל על כל משקה חוץ ממים.

את סיפורו של אמימר יפרש הרשב"ם כנראה שבביקור הראשון חשב אמימר שניתן להתאמץ ולמצוא יין ולכן לא הבדיל על שכר, בביקור השני הוא ידע שניתן להתאמץ ולמצוא לו יין, כפי שמצאו לו בביקור הראשון, אבל הבין שניתן למצוא יין רק לו ולא לכל בני העיר, וכיוון שאין יין לכל בני העיר מותר לכולם להבדיל על חמר מדינה.

הר"ח מפרש: "פירוש חמר מדינה - יין ששותין בני המדינה כולה והוא ינם ואין להם זולתו". משמע מפשטות לשונו של הר"ח שהוא מפרש כדרך הראשונה שהגדרת שכר כחמר מדינה תלויה בכך שאין במדינה יין.

גם מהרמב"ם [הלי' שבת פכ"ט הי"ז] משמע שהוא הולך בכיוונו של הר"ח: "מדינה שרוב יינה שכר אף על פי שהוא פסול לקדוש מותר להבדיל עליו הואיל והוא חמר מדינה". הרמב"ם סובר שהגדרת שכר כחמר מדינה תלויה בכך שהוא היין המרכזי של המדינה [הר"ח סובר שאם יש יין, השכר אינו חמר מדינה, הרמב"ם סובר שדי ששכר מצוי יותר מייך כדי להגדירו חמר מדינה].

¹ המרדכי [לז]: מביא את דברי רש"י ש"אם לקו הכרמים ואין יין מצוי, אף על פי שבשאר שנים מצוי רוב יין, לשנה זו מיהא חמר מדינה הוא השכר ומבדילין עליו". משמע מדבריו שמבין כדרך הראשונה, שרק בזמן שייך אינו מצוי כלל השכר מוגדר חמר מדינה, ולכן צריך לחדש שאינו מצוי לשנה מוגדר אינו מצוי כלל.

מדברי הרשב"ם והרמב"ם משמע שיש ביניהם מחלוקת נוספת. הרמב"ם כותב "מדינה שרוב יינה שכר" - משמע שרק שכר יכול לשמש חמר מדינה. כפי שיין הוא משקה משכר, אף תחליף היין צריך להיות משקה משכר. הרשב"ם כותב ש"מים לא איקרו חמר מדינה" - משמע שכל משקה חוץ ממים, אפילו משקה שאינו משכר, יכול לשמש חמר מדינה.

הגמ' מביאה את ספקו של רב הונא אם מקדשים על שכר, ענה לו רב חסדא בשם רב, וכך אומר רב תחליפא בר אבימי בשם שמואל, שאין מקדשים על שכר ואין מבדילים עליו. נחלקו הראשונים בהסבר ספקו של רב הונא:

הרא"ש [סי' יז] אומר בשם הרשב"ם [ד"ה מהו לקדושי אשכרא] שספקו של רב הונא הוא בחמר מדינה, ואילו הרא"ש עצמו מפרש שרב הונא הסתפק בשכר שאינו חמר מדינה². לפי הרשב"ם שכר שאינו חמר מדינה אין מקדשים עליו ואין מבדילים עליו לכולי עלמא; שכר שהוא חמר מדינה, לפי רב ושמואל אין מקדשים עליו ואין מבדילים עליו, ולפי אמימר מבדילים עליו. לדעת הרא"ש על חמר מדינה ניתן להבדיל לכו"ע, בשכר שאינו חמר מדינה פוסקים רב ושמואל שאין מקדשים עליו ואין מבדילים עליו.

נחלקו הראשונים אם מקדשים על חמר מדינה. הרמב"ם [הל' שבת פכ"ט הי"ז] סובר שאין מקדשים על חמר מדינה, תוס' [קו: ד"ה מקדש] מסתפקים אם ניתן לקדש על חמר מדינה, והרא"ש [סי' יז] סובר שמקדשים על חמר מדינה, אך עדיף לקדש על פת מלקדש על חמר מדינה³.

שיטת הרא"ש ברורה, חמר מדינה כשמו כן הוא - יין המדינה, ודינו של יין המדינה כיון לכל דבר - מבדילים עליו, מקדשים עליו ואומרים עליו את כל הברכות. שיטת הרמב"ם צריכה הסבר, מדוע לחלק בין קידוש לבין הבדלה? נראה להסביר שיש הבדל בין קידוש שיש בו דין "זכירת שבח וקידוש" לבין הבדלה שאין בה דין "זכירת שבח וקידוש" אלא זכירה והבדלה בעלמא בין השבת לבין ימי החול⁴. "אין אומרים שירה אלא על היין", ובזכירת שבח וקידוש יש דין שירה הנאמרת על יין בלבד⁵.

² הרשב"ם [ד"ה מהו לקדושי אשכרא] מפרש שספקו של רב הונא אם ניתן לקדש על שכר הוא "במקום שאין יין", והרא"ש מפרש שלדעת הרשב"ם במקום שאין יין, השכר הוא חמר מדינה. אולי ניתן לדייק שלגבי חמר מדינה כתב הרשב"ם [ד"ה חמר מדינה]: "אין יין אחר בעיר הזאת", ואילו כאן כותב הרשב"ם: "במקום שאין יין". כשאין יין בכל העיר השכר מוגדר חמר מדינה וניתן לכולי עלמא להבדיל עליו, ספקו של רב הונא הוא כשלאדם עצמו אין יין, ובמקרה זה פוסקים שאין מקדשים ואין מבדילים על שכר.

³ לגבי יקנה"ז, רב עמרם גאון [בתוס' קו: ד"ה מקדש] סובר שמקדשים על פת, וההבדלה טפלה ונגזרת אחר הקידוש. הרא"ש סובר שניתן לקדש על חמר מדינה, ולכן עדיף לעשות יקנה"ז על חמר מדינה מלעשות על פת.

⁴ מהרמב"ם משמע שיש הבדל בין קידוש להבדלה גם בטיב היין. אין מקדשים אלא על יין הראוי לנסך על גבי המזבח, אך ניתן להבדיל גם על יין שאינו ראוי לניסוך [לקמן (סוגיה נא עמ' 202) נרחיב בדין זה].

⁵ דין זה עדיין צריך תלמוד, שהרי בברכת המזון [הל' ברכות פ"ז הי"ד] הרמב"ם כותב יין ואינו מזכיר לא שכר ולא חמר מדינה. בברכת האירוסין [הל' אישות פ"ג הכ"ד] הרמב"ם כותב או יין או שכר, משמע שאין צורך בחמר מדינה, ובברכת החתנים [שם פ"ה הי"ד] הרמב"ם כותב יין ואינו מזכיר שכר [אמנם בתשובות (בלאו סי' רפח עמ' 540) כותב הרמב"ם שמי שאין לו יין יכול לברך ברכת אירוסין וברכת חתנים על שכר].

הבחנה זו בין דין קידוש לדין הבדלה מבארת גם את שיטת הרא"ש. הרא"ש סובר שעדיף לקדש על יין מלקדש על פת, ועדיף לקדש על פת מלקדש על חמר מדינה. עדיף לקדש על יין מפני שאין אומרים שירה אלא על יין, אך במקום שאין יין עדיף לקדש על פת מפני שבפת יש קיום עונג שבת, ואילו בחמר מדינה אין דין שירה ואין גם קיום עונג שבת ככפת.

סיכום

הראשונים נחלקו שלוש מחלוקות בדין חמר מדינה: א. הגדרת חמר מדינה. ב. מתי ניתן להבדיל על חמר מדינה. ג. דין קידוש על חמר מדינה. לגבי הדין הראשון, הרשב"ם סובר שכל משקה חוץ ממים מוגדר חמר מדינה, הרמב"ם סובר שרק משקה משכר ורק בתנאי שהשכר הוא רוב יינה של המדינה, והר"ח סובר שרק כשאין במדינה יין יכול משקה אחר להיות מוגדר חמר מדינה. לגבי הדין השני, הרשב"ם סובר שרק כשאין בעיר יין ניתן להקל להבדיל על חמר מדינה, והרמב"ם סובר שניתן להבדיל על חמר מדינה אפילו כשניתן להשיג יין. לגבי הדין השלישי, הרמב"ם סובר שלא ניתן לקדש על חמר מדינה, והרא"ש סובר שניתן לקדש על חמר מדינה.

הלכה

השו"ע [סי' ערב סע' ט, ועיין גם סי' רפט סע' ב] מביא שתי דעות אם מקדשים על חמר מדינה, ופוסק כרא"ש שבבליה עדיף לקדש על פת מלקדש על חמר מדינה, וביום עדיף לקדש על חמר מדינה מלקדש על פת. השו"ע מדגיש שהדין נאמר במקום שאין יין מצוי. הט"ז [סי' ערב סק"ו, מובא במשנה ברורה סק"ט] פוסק שבמדינתו שהיין בכור, בלילה מקדשים על יין, וביום, שאין חיוב גמור כמו בלילה, מותר לקדש על שכר, וכך נוהגים אף הגדולים, אולם ודאי שהמקדש גם ביום על יין עושה מצוה מן המובחר. השו"ע [סי' רצו סע' ב] פוסק שאין מבדילים על פת אלא על חמר מדינה. הרמ"א [שם] מביא מנהג להבדיל במוצאי פסח על שכר כיוון שהוא חביב.

בהגדרת חמר מדינה יש דיון ארוך בפוסקים, וניתן לסכם את דבריהם בשלוש נקודות:
א. שכיחות המשקה. ודאי שמשקה מוגדר חמר מדינה רק אם הוא מצוי מאוד ורוב שתיית ההמון ממנו בכל השנה [משנה ברורה סי' קפב סק"ט, וסי' רצו סק"י].
ב. הגדרת חמר מדינה - אם תלוי בכך שאין בעיר יין. ראינו מחלוקת ראשונים אם הגדרת משקה כחמר מדינה תלויה בכך שאין יין בעיר. הר"ח סובר שהגדרת חמר מדינה תלויה בכך שאין יין במדינה, הרמב"ם סובר שאם המשקה מצוי יותר מיין הוא חמר מדינה אף שיש יין במדינה, והרשב"ם סובר שהגדרת חמר מדינה אינה תלויה באי המצאות יין, אבל מותר להבדיל על שכר רק כשאין יין במדינה.
 גם הפוסקים דנים בדין זה. מדברי השו"ע [סי' קפב סע' ב, סי' ערב סע' ט] שמותר לברך על חמר מדינה רק כשאין יין מצוי, לא ניתן להכריע כיצד הוא פוסק. מדברי המגן אברהם [סי'

ערב סק"ו] והמשנה ברורה [שם סק"ד] האומרים "חמר מדינה - דהיינו שאין יין בכל העיר", משמע שבמקום שמצוי יין, משקה אחר אינו חמר מדינה. אולם יש פוסקים שהבינו אחרת ולדעתם הגדרת חמר מדינה אינה תלויה בהמצאות יין.⁶

ג. הגדרת חמר מדינה - טיב המשקה וחשיבותו. הפוסקים דנים על משקאות מסוימים אם הם חמר מדינה. המשנה ברורה [סי' ערב סק"ו] פוסק ש"בארשט" [= מי סלק] ו"קוואס" [= משקה תוסס רוסי] אינם חשובים ודינם כמים. ערוך השולחן [סי' ערב סע' יד] אומר שלא שייך לקרוא לחלב ולתה מתוק חמר מדינה [אף ש"ראינו גדולים שעשו הבדלה עליהם", ע"ש וסי' רצו סע' יג], אבל הם אינם מגדירים את טיב המשקה המוגדר חמר מדינה. ר' משה פיינשטיין [אגרות משה או"ח ח"ב סי' עה] מגדיר בכירור את טיב המשקה המוגדר חמר מדינה. הוא מחלק בין משקה ששותים לכבוד לבין משקה ששותים לצמאון, וחמר מדינה הוא משקה ששותים לכבוד ולא לצמאון. לדעתו יש הבדל בין קפה לבין משקאות קלים [קולה וכדו']. קפה הוא משקה ששותים לכבוד ולכן יכול לשמש חמר מדינה, משקאות קלים שותים לצמאון ולכן אינם יכולים לשמש חמר מדינה [הוא מביא אינדיקציה להגדרת טיב המשקה - המכבד את אורחיו במשקה, אם הם יכולים לומר: "לא תודה, אנו לא צמאים", המשקה אינו משקה ששותים לכבוד ואינו יכול להיות חמר מדינה].

למעשה, בזמננו מצוי יין בשפע ויש להקפיד להבדיל דוקא על יין. הנוהג להבדיל על בירה או על שכר יש לו על מי לסמוך. על קפה ותה ממותק ניתן להבדיל בשעת הדחק, ועל משקאות קלים אין להבדיל אפילו בשעת הדחק [עיי' שמירת שבת כהלכתה פרק ס סע' א-ט. ועיי' גם יביע אומר ח"ג או"ח סי' יט].

⁶ שמירת שבת כהלכתה [פרק ס סע' א-ג]. בהערה ה הוא מביא את דברי קצות השלחן שבארץ ישראל, שהיא מקום גידול יין, אין משקה אחר נקרא חמר מדינה, אך הוא מפרש שדבריו נכונים רק ליש מפרשים שמביא הטור [סי' רעב] "דלא הוי חמר מדינה אלא אם כן שלא יהא יין גדל מהלך יום כל סביב העיר", והשולחן ערוך לא פסק כך [אולם עיי' במגן אברהם (סי' קפב סק"ב) שדעה זו היא לקולא, וכך מפורש במחצית השקל (סי' רעב סק"ו)], משמע כנגד הבנת השמירת שבת כהלכתה]. השמירת שבת כהלכתה, לשיטתו שהגדרת חמר מדינה אינה תלויה בהמצאות יין, מביא שתי דעות אם ההקפדה על יין היא מעיקר הדין או מהידור מצוה [נפקא מינה אם מחיר היין גבוה בשליש ממחיר השכר, שהידור מצוה עד שלישי]. יש לציין שלפי הבנתי את פסק המגן אברהם הוא סותר עצמו, שבהמשך הסימן [סק"ט] הוא פוסק: "במדינתנו השכר הוי חמר מדינה ואם כן אפילו יש יין בעיר רשאי לקדש עליו" - הגדרת שכר כחמר מדינה אינה תלויה בכך שאין יין בעיר. ניתן להבין שהוא פוסק כיש אומרים [סק"ו] שהגדרת חמר מדינה אינה תלויה בכמות היין בחנויות אלא שיש כרמים סביב העיר, ובמקומו לא היו כרמים.